

GÖZLEM VE GÖRÜŞLER

OLAĞAN DIŞI DURUMLARDA ARAŞTIRMA ETİĞİ ÜZERİNE DİYALOG

Dr. Nadi BAKIRCI*, Dr. Feride SAÇAKLIOĞLU**

17 Ağustos depremi sonrasında kafamıza takılan ama belki de yeni yeni dile getirebildiğimiz bir konu olağan dışı durumlarda araştırma etiği. Her ikimizi de bölgede çalıştığımız süreçte tedirgin eden, belki bunları konuşmaya başladığımız ana dek sistematik bir halde dile getiremediğimiz gözlemlerimiz, kaygılarımız vardı. Önce bunları ortak bir yazıya dönüştürme fikri gelişti, sonra bunu karşılıklı konuşma biçiminde internet aracılığıyla yapmaya karar verdik. Tabii yoğun bir okuma süreci sonrasında. Bu süreç bize etik, bilim felsefesi gibi zengin bir bilgi birikiminin kapılarını araladı, bu nedenle bazı sözleri bu kaynaklardan alıntı yaparak herkesle paylaşmak istedik. Kimin neyi söylediğini değil, neler konuşulduğunu önemseyemediğimiz için kendi adlarımızı kullanmak istemedik. Monakus ve Kitmir oldu sonunda adlarımız, birinin soyu tükenmekte, diğerinin yedi uyuyanları uyandırdığı rivayet olunur, İşte böyle...

Monakus: Güneşin böyle parladığına aldanma sakın. Daha bahar gelmedi.

Kitmir: Hı!

Monakus: Böyle ceketsiz, atkısız parklarda dalgın dalgın dolaşırsan hasta olursun, benden söylemesi!

Kitmir: Monakus, sevgili dostum. Seni farketmemişim.

Monakus: Farketmezsin tabii. Öyle dalgın yürüyorsun ki!

Kitmir: Senin sabah telefonda anlattığın olay takıldı kafama. Hani şu tezi için araştırma yapan psikiyatrist...

Monakus: ... hastalarına yaptığı işin ne olduğunu açıklamadan, onları araştırmasına katan..

Kitmir: Evet. Aklımı son günlerde sürekli meşgul eden bazı şeyler vardı. Bir türlü çıkamıyordum işin içinden. Bu anlattığın olay tam denk geldi doğrusu... Zamanın var mı?

Monakus: Tabii ki var. Gerçekten merak ettim. Şu ilerdeki banka oturalım mı?

Kitmir: Harika

Monakus: Ama önce şu atkıyı boynuna geçir

(Monakus ile Kitmir, banka otururlar. Güneşin ısısı kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Bir süre konuşmazlar. Böylece, zihinlerini sessizlik eşliğinde biraz sonraki konuşmaya hazırlamaktadırlar. Bir pamuk helva satıcısı geçer önlerinden. Helvacıya doğru koşan çocuğu izlerler bir süre. Derken...)

Kitmir: 17 Ağustostan sonra İzmit bölgesinde depremin korkunç yıkımıyla uğraşırken belki de üzerinde durmadığım, yanıtını bulmayı ertelediğim, ama şimdi hem zihnimin hem bedenimin yeniden güç toplamasıyla gündemime gelen sorular var. Belki bu soruları sen de sorup duruyorsundur kendine.

Monakus: Benim de aklımı kurcalayan bazı sorular var gerçekten, Senin konuşmak istediğin sanırım orada yapılan araştırmalarla ilgili.

Kitmir: Orada yapılan bilimsel araştırmalarla ilgili. "Bilimsel" sözcüğünü özellikle seçtiğimi belirtmek isterim.

Monakus : Kimi "bilimsel" çalışmalar o dönemde beni de rahatsız etti. Bazen bu çalışmaları yapan insanların öncelikleri beni dehşete düşürdü, bazen yöre insanları ile ilişki biçimleri. Ama bunları tartışmak kolay değildi. Çünkü bunlar da o dönemde tüm yapılanlar gibi yıkıntıların toz dumanına karışmıştı.

Kitmir: İşte o toz duman hafiften dağılınca, -sende de öyle olmadı mı?- sanki, bu sorunla ilgili bir netleşme ihtiyacı belirdi.

Monakus: Haklısın. Öte yandan. sen de hatırlarsın; sağlık hizmetinin verilebilmesi için bizleri en çok uğraştıran şey bilginin eksikliği değil miydi? Bu bölgede yaşayan insanların nelerle karşılaşabileceklerini anlamamız, buna göre yapacaklarımızı planlamamız için en çok "bilgi"ye ihtiyacımız vardı. Bu bilgileri toplamak için ne çok emek, ne çok zaman harcadı.

Kitmir: Veriye dehşetle ihtiyaç duymuştuk, kaç yaralı, kaç ölü, elde ne kadar hasta yatağı var. Kaç sağlık ocağı ayakta, sağlık personelinin sorunları neler? Bunların yanıtlarını bilgi toplamadan veremezdik. Ama ya temel hedefi hizmet olmayan veri toplamalar?

Monakus: "Temel hedefi hizmet olmayan veri toplamalar"dan kastın "akademik araştırmalar" mı?

Kitmir: Denebilir. Ancak şunu da hemen belirtiyim, sakın beni yanlış anlama, akademik araştırmaların bir gün hizmet için kullanılabileceğini de düşünüyorum. Bu tür akademik çalışmaların bir afet durumunda afete uğramış insanlar üzerinde yapılırken yarattığı bazı sorunlar benim vurgulamak istediğim.

Monakus: Olağandışı durumlarda hızla veri toplamak sorunun boyutlarını ve gereksinimleri belirlemede çok önemli. Buradaki veri toplama; hizmeti sunabilmek, sağlık sistemini yeniden çalışır hale getirmek için gerekli. Ama bunun sınırı nereden geçiyor? En temel gereksinimleri karşılanmamış insanlara, sorunun boyutlarını belirlemek ya da hizmeti yönlendirmek kaygısı taşımayan "akademik" çalışmaların anketleri uygulanıyorsa bu bir sorundur, evet.

Kitmir: Ya da, bir başka ifadeyle bir afetten sonra sunacağımız hizmetin hangi sorunlarla ilgili olacağını, bunun altından hangi yollarla, hangi yöntemlerle kalkabileceğimizi bilmek için ihtiyacımız olan bilgiler dışındaki veriler toplanıyorsa bu bir sorun değil midir?

Monakus: Benzer bir kaygıyı ben de taşıyorum. İster olağan ister olağandışı koşullarda olsun araştırma için toplanan veri topluma bir sağlık hizmeti olarak geri dönmüyorsa orada duraklıyorum. Üstelik olağan dışı

koşullarda hizmet gereksinimi ve hizmet açığı daha da belirgin bir biçimde karşımıza çıkıyor. Bu durumda hizmetin öncelikli olması kaçınılmaz.

Kitmir : Ayrıca, hizmet sunulurken kayıt da tutulacaktır. Yapılan işlerin bir hafızasının olması için yaşananlara tanıklık etmek çok önemli. Hırvatistan'daki savaş sürerken yayınlanan Adli Tıp dergilerinden bazılarını görmüştüm. Savaş sırasında yaşananlara bilimsel bir tanıklık idi tüm makaleler. Belgeleyebildikleri tüm öldürülenlerin adli raporlarını, fotoğrafları ile yayınlamışlardı. İşte sana bilim adamının, içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluğunu nasıl yerine getireceğine dair bir örnek.

Monakus : Bilim adamının toplumsal sorumluluğu...

Kitmir : Bilimle uğraşanların ciddi toplumsal sorumluluklar taşıdıklarının ayırında olmaları gerektiğine inanıyorum.

Monakus: (Sürekli omuzunda taşıdığı yeşil çantadan bir dergi çıkarır) Sana Doğu Batı dergisinin Etik sayısından bir bölüm okuyacağım. "Bilginin bilimsel bilgi sayılabilmesi için gerçekle, gerçeği ortaya çıkarmakla ilgili bir çabanın eseri olması gereklidir, bilim belirli yöntemlere uygun olarak üretilmiş gerçeğin bilgisidir, bilim adamı da gerçeğin üstünü örten perdeyi kaldırmak misyonu olan biridir"...

Kitmir: İşte!

Monakus: Bu bakış açısıyla bilimsel araştırmanın toplumsal sorumluluğu da gerçeğin ortaya çıkartılması oluyor. Araştırma konusunun toplumun sağlık sorunları ile ilgili olması, araştırma sonuçlarının topluma yarar sağlama, çalışma sırasında din, dil, ırk, sosyal statü ayrımının yapılmaması çok önemli. Bunların sonucunda bilimsel çalışma toplumun sağlığının korunmasına da katkıda bulunacaktır.

Kitmir: TÜBİTAK'ın popüler bilim kitapları serisinden çıkmış bir kitap okudum geçen gün. Bilim ve İktidar adlı bu kitapta Mayor ve Forti ; "bilim adamları gezegenimize, gelecek kuşaklara ve imtiyazsızlara karşı da sorumluluk taşıyorlar" diyorlardı, onlara katılmamak olanaksız.

Monakus: İmtiyazsızlar.. Felakete uğramış kişiler de sanki "imtiyazsızlar". Ne dersin?

(Bir süre sessiz kalırlar. Parkta işlerinden erken çıkıp eve yetişmeye çalışan insanlar çoğalmaya başlamıştır. Bir de köpeklerini gezmeye çıkaran ev kadınları ve yalnız yaşayan erkekler...)

Kitmir: Bu "imtiyazsızlık"!... Ne kadar da uygun düştü. Evet. "olağan koşullardaki araştırma etiği ne ise olağandışı durumlarda da o olmalıdır." Ama yine de, sanki olağandışı durumlar, koşulları gereği farklı dinamikleri de içeriyorlar.

Monakus: Biraz farklı mı düşünmeliyiz acaba, bu araştırmalar afete uğramış "imtiyazsız" insanlar üzerinde yapıldığı için.

Kitmir: Gereksinimleri ve beklentileri olağan durumda yaşayan insanlardan farklı olduğundan, istediğimiz kadar etik kurallara uyarak araştırma yaptığımızı düşünelim, her zaman bu kuralların dışına düşme tehlikesini de taşıyoruz. ...

Monakus: Depremin ardından bir sürü insan, insanları yaşatmaya, iyileştirmeye, hastalanmalarını önlemeye çalışırken, bazı "araştırmacılar" da tezlerinin verilerini topladılar. Bir araştırmacı elbette tez yapacaktır, peki bu durumu farklılaştıran nedir?

Kitmir: Belki öncelikler, belki insanı merkeze alıp almamak.

Monakus : "İnsanı merkeze almak" nedir? Herhalde yaptığı araştırmanın, araştırmaya kattığı insanlar (ya da diğer insanlar için) ne ifade ettiği ile ilgili olsa gerek, Bu araştırmanın sonuçları o insanları daha iyi yaşayabilecekleri bir duruma getirmek için nasıl bir katkıda bulunacak? Sanırım burada tartışılması gereken, bir eylemin insanın değerini yüceltip yüceltmemesi meselesi. Bu, araştırmalar için de geçerli olmalı.

Kitmir: "Bir eylemin değerinin insanın değeriyle ilgisi, o eylemin değerliliğini-değersizliğini ya da doğruluğunu-yanlışlığını belirler" diyordu bir yazısında Kuçuradi. Gerçekten senin de belirttiğin gibi, araştırmanın ve araştırmacının da insanın değerini gözeten bir toplumsal tavır içinde olması gerekli.

Monakus: Buradan biraz önceki tartışmamızdaki araştırmacının gerçeği ortaya çıkartmakla ilgili rolüne geri dönersek; her yaşamla bağlarını kopartmamış. gerçeği ortaya çıkartan çalışmada bilim adamı sorumluluğunu tam anlamıyla yerine getirmiş olur mu? Etik kaygılar taşımayan bir çalışma gerçeği ortaya koysa da bilimsel sayılmalı mıdır? Sözelimi uzun süreli açlığın insan organizması üzerindeki etkileri bir gerçeğin tanımlanmasıdır, ama bu gözlem Nazilerce aç bırakılan tutuklar üzerinde gerçekleştirilmişse ne kadar "bilimsel" sayılabilir?

Kitmir: Etik kaygılar taşımayan bir bilimsel çalışma olamayacağı gibi, asgari etik kaygılara yabancılaşmış birinin bilim adamı sayılması da kanımca mümkün değil.

Monakus: "Her defasında insanlığa, kendi kişiliğinde olduğu kadar başka herkesin kişiliğinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun" diyordu Kant, ahlak metafiziğinin temellendirilmesinde.

Kitmir: Bu nokta çok önemli. Kısaca "insanı bu arada kendini de hiçbir zaman araç olarak görme" demek bu, Bu bakış açısı araştırma özeline uyarlanırsa, hiçbir zaman insanları bir araştırmanın aracı olarak görmemeyi, onları "denek" olarak nitelememeyi de getiriyor bu yaklaşım.

Monakus: Haklısın. İşte burada araştırmacının araştırmaya katılan kişilere karşı sorumlulukları gündeme geliyor. Dürüstlük, kişinin özerkliğine saygı gösterme, zarar vermeme, çalışmaya katılımın gönüllülük temelinde olması ve kişinin aydınlatılmış onayının alınması gibi sorumluluklar bunlar.

Kitmir: İşte! Burada bir durup bakalım: Biraz önce sorduğumuz soru... Araştırmaya katılan kişinin afete uğrayan kişi olması, araştırmacının bu sorumlulukları yerine getirmesini ne kadar güçleştirir?

Kitmir: Araştırmacı ile araştırmaya katılan kişi ilişkisi, sağlık alanındaki araştırmalarda çoğunlukla hekim ile hastası arasındaki ilişkiye dönüşmekte. Bu ilişkide hekim hastasının karşısında daha güçlü, Hekim hastayı tedavi etme yetkisini ve bundan kaynaklanan gücünü, hastayı bir bilimsel çalışmaya katılmaya zorlamak yönünde kullanmamalı. Hasta çalışmaya katılmazsa tedavisinin aksayacağı yönünde tehdit edilmemeli ya da böyle bir kaygı taşımamalı. Askerler, öğrenciler, tutuklu ve hükümlüler, esirler, çok hasta kişiler koşulları nedeniyle bir çalışmaya katılmaya zorlanmamalı ya da hizmetten mahrum kalacakları endişesi duymamalı.

Monakus: 17 Ağustos depremi sonrasında belki de şimdiki dek hiç düşünmediğimiz bir grup insan daha katıldı yukarıda saydıklarına: depremzedeler ya da felaketzedeler. Onlar da buldukları koşullar gereği göreceli olarak edilgin bir konumdalar. Hasta olmasalar da sağlık hizmetine büyük ölçüde ihtiyaç duymaktalar. Senin demin yaptığın imtiyazsızlar benzetmen çok doğru idi.

Kitmir: Peki olağan dışı durumlarda yürütülen araştırmalarla olağan durumlarda yürütülen araştırmalar arasında bir fark var mı? Yani araştırma etiği ile ilgili ilkel-er olağan ve olağandışı durumlarda farklılık gösterir mi? Ya da kısaca ne yapılması gerektiğine ilişkin kurallar, normlar var mı? Doğru olan ne?

Monakus: Demin konuştuğumuz gibi, olağan durumlardakinden çok farklı değil aslında olağandışı durumlarda araştırma etiği, Belki daha bir özenle hasta haklarının ve araştırmalarda insan haklarının korunması ve gözetilmesi gerekir. Toplumsal sorumluluk meselesini zaten dile getirdik. Ayrıca etik insana ilişkin etik sorunlarla ilgili doğrulanabilir-yanlışlanabilir bilgiler ortaya koyan ya da en azından koyması beklenen bir felsefe disiplini, yapılması gerekeni söyleyen ya da normlar koyan bir etkinlik değil, Öte yandan "İnsanın değerinin bilgisi"nden de türetilmiş olsalar hazır normlarla değerlendirmelerde bulunmak, değerlendirmede bulunan kişiyi zaman zaman çıkmazlarla karşı karşıya bırakabilmekte.

Kitmir: Yine de ister değerlendirmeye ister eylemle olsun doğruyu aramak, yaşamımızı sürdürürken hiçbirimizin vazgeçemediği birşey. Nedir doğru? "Doğru değerlendirme" nedir? "Doğru eylem" nedir? Etiğin soruları "doğrudan kendi yaşamımızda veya kamu

yaşamında kararlar aldığımızda ve eylemde bulunduğumuzda yüz yüze geldiğimiz veya görmezlikten geldiğimiz etik sorunlarla ilgili sorulardır" diyor Kuçuradi. Belirli bir durumun ötesinde "değerli olanın" ya da "doğru veya değerli eylemin ne olduğunu soran sorular" etiğin soruları. Bu da öyle.

Monakus: Bir eylemi doğru değerlendirebilmek, eylemi tüm unsurlarıyla kavramayı gerektirir. Bir eylemin yapıldığı koşullar içinde başka eylem olanakları bakımından özelliği ise onun değeridir. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, deprem sonrası yapılan çalışmaları da kendi özgün koşulları içinde değerlendirmek gerek.

Kitmir: Hiçbir değer ve ahlak yargısının toplumdaki bütünüyle bağımsız olmadığını düşünüyorum. Öte yandan hiçbir değer veya ahlaki özellik taşıyan bir yargı, insandan bağımsız değil. Çünkü insan onları yaşatır, geliştirir. Kuşkusuz her dönemde tüm insanlar gibi bilim adamlarının da görüş ve davranışları toplumsal koşulların etkisinde biçimlenmekte. Yani araştırmacı da içinde yaşadığı toplumdan soyutlanamaz.

Monakus: Bilimsel davranmak hatta insanca davranmak için iki şeyin gerekli olduğunu söylüyordu Bronowski: olgu ve düşünce. Bilim olgu toplamaktan ibaret değildir; tek başına düşünce de yetmez ne denli akılcı olursa olsun.

Kitmir: Russel'in bir sözünü anımsattı bana söylediklerin, "Bilgelikle birleşmeyen kudret tehlikelidir ve çağımız için gerekli olan bilgiden çok bilgeliktir, Bilgelikle birleştiğinde bilimin sağladığı kudret tüm insanlığa büyük ölçüde refah ve mutluluk getirebilir; tek başına ise yalnız yıkıntıya yol açar," diyordu.

(Güneş çoktan gözden kaybolmuş, hafif bir rüzgar esmeye başlamıştı. Oturdukları bankın önünden yol

boyunca geçen insanlar, evlerine ulaşmanın telaşıyla koşuşturmaktaydı. Monakus ile Kitmir birbirlerini daha iyi duyabilmek için daha yüksek sesle konuşmaya başladılar)

Kaynaklar :

A.M.C.Şengör; (1999). "Akıl, Bilim, Deprem, İnsan", İstanbul : Cogito Deprem Özel Sayısı. Ek.

Bronowski.J; (1979)."Bilimsel Metodun İki Kaynağı" Yıldırım.C; "Bilim Felsefesi" içinde. İstanbul: Remzi Kitabevi. S.212-217.

Magee.B; (1982). "Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı" İstanbul : Remzi Kitabevi.

Mayor. F.; Forti.A ; (1997). "Bilim ve İktidar". Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 48.

Örs.Y; (1998). "Bilimsel Felsefenin Işığında". Ankara: Öteki Yayınevi.

Russel.B; (1979)."Bilimsel Metodun Kökeni ve Niteliği". Yıldırım.C; "Bilim Felsefesi" içinde. İstanbul: Remzi Kitabevi. S.252-255.

Tepe.H; (1999). "Bir Felsefe Dalı Olarak Etik". Doğu Batı Dergisi Etik Sayısı. 1(4): 9-24.

Ural.Ş; (1999). "Epistemolojik Açıdan Değerler ve Ahlak". Doğu Batı Dergisi Etik Sayısı. 1(4): 41-49.

Yıldırım.C; (1979). "Bilim Felsefesi". İstanbul: Remzi Kitabevi.